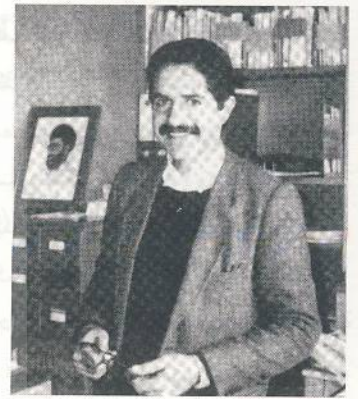

مؤسسه تاریخ علوم عربی و اسلامی

شادروان دکتر احمد طاهری عراقی

زنده یاد دکتر احمد طاهری عراقی به سال ۱۳۲۲ در اراک دیده به جهان گشود. پس از طی دوره ابتدایی ترک زادگاه گفته، برای ادامه تحصیل و تحقیق راهی تهران شد. لیسانس ادبیات فارسی را به سال ۱۳۴۲ از دانشگاه تهران گرفت و سپس چند سالی را در بنیاد فرهنگ گذراند. سالهای ۴۸ تا ۵۵ را به تحقیق در «مرکز خدمات کتابداری» پرداخت. در این مرکز مسئولیت طرح تجدید نظر در رده بندی اسلام و علوم اسلامی در نظام دیوئی را عهده دار شد که نتیجه اش پس از تتبع و پژوهش در کتابخانه دانشکده الهیات مشهد، تصحیح و گسترش طرح اولیه رده بندی اسلام و علوم اسلامی بر مبنای نظام کتابخانه کنگره بود. برای اقبال عام و اعمال این طرح در سراسر جهان اسلام و همچنین تکمیل طرح، ارائه آن را بر علمای عالم اسلام لازم می نمود. بدین جهت آن مرحوم با پیشنهاد مسئولان مرکز به کشورهای مصر و لبنان سفر کرد.

در بازگشت به رفع نقایص طرح پرداخت و حاصل آن کتاب رده بندی دهدهی دیوئی اسلام بود که در سال ۱۳۵۳ از طرف مرکز خدمات کتابداری منتشر شد.

احمد طاهری عراقی در سال ۱۳۵۵ سفری تحصیلی تحقیقی به انگلستان کرد و در رشته ادبیات عرب به اخذ درجه دکترا از دانشگاه ادینبورو نایل آمد و رساله دکترای ایشان تحقیق عالمانه ای است درباره ملاحظه. تدریس زبان فارسی، مثنوی و حافظ در دانشگاه یادشده و اداره بخش ادبی مجله العالم از جمله فعالیت های ایشان در کشور انگلستان است.

آغاز همکاری مرحوم دکتر عراقی با بنیاد دائرة المعارف اسلامی از سال ۱۳۶۳ بود که جزوه اول از دانشنامه جهان اسلام به سرپرستی ایشان منتشر شد. همچنین وی مقدمات چندین جزوه دیگر را نیز فراهم کرد. در سال ۱۳۶۴ به تدریس متون ادیان و عرفان در دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران پرداخت. از سال ۱۳۶۵ نشریه ادواری بنیاد به نام تحقیقات اسلامی زیر نظر و به سردبیری ایشان شروع به انتشار کرد. دکتر احمد طاهری عراقی سرانجام در اردیبهشت ۱۳۷۰ و در سن ۴۸ سالگی به سرای باقی شتافت. او مردی بود آرام، نجیب، خوش باطن، متواضع، کم حرف، سختکوش، بی توقع، بی اعتنا به مال دنیا (جز کتاب).

ادبیات هفت جلدی هامرپورگشتال^۲ که در سالهای ۱۸۵۰ و ۱۸۵۶ چاپ شده و دارای خطاها و نارساییهای بسیار است، معروفترین اثر تاریخ ادبیات عربی کارل بروکلمان^۳ است که در سالهای ۱۸۹۸-۱۹۰۲ در دو جلد منتشر شد و سپس سه جلد ذیل در سالهای ۱۹۴۲-۱۹۳۷ بدان افزوده شد. اثر ۵ جلدی بروکلمان مرجع مهمی در تاریخ ادبیات و تراجم و نسخه شناسی عربی به شمار می رود و بخشهایی از آن هم به عربی ترجمه شده است.

گسترش تحقیقات در تاریخ علوم و فرهنگ و ادبیات اسلامی در قرن بیستم و نشر وسیع متون مهم عربی و فارسی و فهارس کتابخانه های مختلف اروپا و خاور میانه نقایص بسیاری را در اثر بروکلمان نمایان ساخت.

فؤاد سزگین که در سالهای ۱۹۴۲-۱۹۴۷ در دانشگاه استانبول در خدمت مستشرق نامی آلمانی هلموت ریتز (متوفای ۱۹۷۱) تلمذ می کرد و از وی شنیده بود که در کتاب بروکلمان نام بخشی عظیم از مخطوطات ترکیه نیامده است، بر آن شد که به تألیف ذیلی بر اثر بروکلمان اقدام کند و آن گاه با بررسی کتابخانه های استانبول و تحقیق در مراجع و منابع به جمع مواد پرداخت و از سال ۱۹۵۸ برای تکمیل آنها

تاریخ علوم طبیعی دانشگاه فرانکفورت و مؤلف اثر مشهور تاریخ نوشته های عربی-اسلامی^۱ تأسیس شد.

مستشرقان اروپا از قرن نوزدهم برای تألیف تاریخ علوم و ادبیات اسلامی کوششهایی کرده بودند، گذشته از تاریخ

مؤسسه تاریخ علوم عربی و اسلامی واقع در فرانکفورت آلمان تنها موسسه علمی در اروپاست که اختصاصاً به تحقیق در تاریخ علوم و فرهنگ اسلامی اشتغال دارد. این مؤسسه شش سال پیش از این به همت پروفیسور دکتر محمد فؤاد سزگین استاد

ذخایر برخی از کتابخانه‌های خارج از ترکیه را نیز بررسی کرد. پس از جمع‌آوری مواد لازم بدین نتیجه رسید که نوشتن ذیل بر اثر بروکلیمان اثری چندان مفید نمی‌تواند باشد. افزونی مواد و گسترش اطلاعات و پیشرفت تحقیقات اقتضای کرد تألیفی جدید نوشته شود. از سال ۱۹۶۱ که این فکر تبلور یافت، تألیف کتاب تاریخ نوشته‌های عربی-اسلامی آغاز شد و تألیف دو جلد نخستین در ۱۹۶۵ پایان یافت.

استاد سزگین در خلال عمل بدین نکته رسید که این اثر نه تنها از جهت کمیت مواد و اطلاعات بلکه از نظر طرح کلی و دیدگاهها نیز باید متفاوت از اثر بروکلیمان باشد. آشنایی سزگین با نوشته‌ها و روشهای علمی اروپایی از یک سو و اطلاع وسیع و اعتقاد عمیقش به فرهنگ و تمدن اسلامی موجب شده است که در تألیف او در عین بکارگیری روشهای علمی امروزی و استفاده از نتایج تحقیقات و آرای جدید، مباحث با نگرشی اسلامی بررسی شود. با پایداری و پشتکار استاد سزگین موانع کار مرتفع شد و سرانجام نخستین جلد کتاب در ۱۹۶۷ در مطبعه بریل به طبع رسید. و تاکنون ۹ جلد آن چاپ شده است. در این مجلدات تاریخ علوم و ادبیات اسلامی از آغاز تا سال ۴۳۰ هجری به همراه کتابشناسی مفصل آثار عربی آمده است. دوره دوم این اثر درباره تحول علوم و ادبیات عربی اسلامی از ۴۳۰ تا قرن یازدهم هجری خواهد بود. موضوعات مجلدات نه‌گانه چاپ شده عبارت است از ج ۱. علوم قرآنی، حدیث، تاریخ، فقه، کلام و تصوف (چاپ ۱۹۶۷)؛ ج ۲. شعر عربی از آغاز تا ۴۳۰ (چاپ ۱۹۷۵)؛ ج ۳. پزشکی، دامپزشکی، جانورشناسی (چاپ ۱۹۷۰)؛ ج ۴. شیمی، کیمیا، گیاه‌شناسی، کشاورزی (چاپ ۱۹۷۱)؛ ج ۵. ریاضیات

(چاپ ۱۹۷۳)؛ ج ۶. هیئت و نجوم (چاپ ۱۹۷۸)؛ ج ۷. احکام نجوم، هواشناسی (چاپ ۱۹۷۹)؛ ج ۸. علم اللغة (چاپ ۱۹۸۲)؛ ج ۹. صرف و نحو (چاپ ۱۹۸۴). این اثر از زمان انتشار با استقبال محافل علمی جهان مواجه شد و مؤلف آن به اخذ دو جایزه علمی (جایزه بین‌المللی ملک فیصل، جایزه علوم گوته آلمان) نایل آمد. و امروز هیچ محققى در حوزه تاریخ علوم و فرهنگ اسلامی از آن بی‌نیاز نمی‌تواند بود. همین اهمیت، ضرورت ترجمه آن را به زبان عربی ایجاب کرد و در سال ۱۹۷۱ جلد اول آن به عربی ترجمه و در ۲ مجلد در قاهره منتشر شد. و دیگر بار با تجدید نظر و روشی دقیقتر ترجمه عربی آن از سر گرفته شد و از سال ۱۹۸۳ طبع آن را جامعه الامام محمد بن سعود در ریاض به عهده گرفت که تاکنون دو جلد متن اصلی آلمانی به عربی ترجمه شده و در ۹ مجلد چاپ و منتشر شده است. استاد سزگین برای گسترش تحقیقات در تاریخ علوم اسلامی و تداوم طرحهای پژوهشی در این حوزه و نیز تربیت پژوهندگان جوان و استفاده بیشتر از محققان در سال ۱۹۸۲ مؤسسه‌ای علمی به نام «مؤسسه تاریخ علوم عربی و اسلامی» تأسیس کرد و خود کتابخانه ۱۶ هزار جلدی و جوایز دریافتی اش را وقف آنجا کرد. این مؤسسه که جزء دانشگاه فرانکفورت است، از محل وقفی که به همت کشورهای مختلف اسلامی و افراد خیر و علم دوست فراهم آمده است تأمین مالی می‌شود. در این مؤسسه عده‌ای از محققان در حوزه‌های مختلف تاریخ و علوم اسلامی بکار مشغول‌اند. گذشته از مجله تحقیقی سالانه مؤسسه به نام مجله تاریخ علوم عربی-اسلامی^۴ که تاکنون سه شماره از آن منتشر شده است، مؤسسه موفق شده است با انتشار آثاری

ارزشمند به محققان تاریخ علوم اسلامی خدمات ارزنده‌ای عرضه کند. این انتشارات در سه مجموعه است یکی نشر تحقیقات و کتابهای جدید، دیگر تجدید طبع آثار قدیم مستشرقان اروپا در باب تاریخ علوم اسلامی و سوم چاپ عکسی مخطوطات مهم عربی. چون احتمالاً بسیاری از محققان ایرانی از این آثار چاپ شده آگاهی ندارند، در ذیل فهرستوار آنها را برمی‌شماریم:

الف. تجدید طبع آثار قدیم مستشرقان در تاریخ علوم:

۱. ویدمان، ایلپارد: مجموعه مقالات. چاپ اصلی ۱۹۲۷-۱۸۷۶. در سه جلد.
۲. سیدیو، ژان ژاک: مطالعه در ابزارهای اخترشناسی اسلامی. پاریس ۱۸۳۴.
۳. ترجمه فرانسوی معرفه الكواکب الثابتة عبدالرحمن صوفی. از شیلر و ب، پترزبورگ ۱۸۷۴.
۴. جوامع علم النجوم و اصول الحركات السماویة فرغانی با ترجمه لاتینی جولویوس. آمستردام ۱۶۶۹.
۵. رنو، ژرف توسه: جغرافیا نزد ابوالفداء، پاریس ۱۸۴۸، ج ۲.
۶. وستنفلد، فردیناند: مطالعاتی درباره جغرافیای اسلامی، چاپ ۱۸۴۲-۱۸۷۹.
۷. فران، گابریل: اخبار سفرنامه‌های عربی و فارسی و ترکی درباره خاور دور از قرن هشتم تا هجدهم. پاریس ۱۹۱۴.
۸. فران، گابریل، مدخل بر نجوم دریایی عرب. پاریس ۱۹۲۸.
۹. فران، گابریل، مطالعات در جغرافیای اسلامی. ۱۹۴۵-۱۹۱۰.
۱۰. شترک، ماکسمیلان، تضاریس بلاد بین النهرین. لیدن ۱۹۰۰.
۱۱. أحسن التقاسیم مقدسی، ترجمه

- انگلیسی رانکینگ، کلکته ۱۸۹۹.
۱۲. وستنفلد، فردیناند: مطالعات درباره علم تاریخ در میان مسلمین. ۱۸۳۷-۱۸۹۱، ج ۲.
۱۳. التنبيه والاشراف مسعودی، ترجمه فرانسوی کاراده وو. پاریس. ۱۸۹۷.
۱۴. سوتر، هاینریش، تحقیقات درباره ریاضیات و هیئت اسلامی. ۱۹۲۲-۱۸۹۲.
۱۵. وویکه، فرانترز، تحقیقات درباره ریاضیات اسلامی. ۱۸۷۴-۱۸۴۲.
۱۶. دی کونینگ، پیتر، سه رساله عربی در تشریح از رازی و علی بن عباس و ابن سینا. لیدن ۱۹۰۳.
۱۷. دی کونینگ، پیتر، مقاله فی الحصى فی الکلّی و المثانة و مقالات دیگر از رازی و علی بن عباس و ابن هبل. لیدن ۱۸۹۶.
۱۸. مقالات و آثار در چشم پزشکی اسلامی در ۴ ج.
۱۹. فارمر، هنری جورج: تحقیقات در موسیقی اسلامی، ۲ ج.
۲۰. رنان، ارنست: ابن رشد و مکتب او در اروپا. پاریس ۱۸۶۷.
۲۱. هورتن، ماکس: تحقیقات درباره فلسفه ابی رشید نیشابوری. برلین ۱۹۰۲.
- ب. چاپ عکسی نسخ خطی آثار مهم عربی:
۱. جامع المبادئ والغایات فی علم المبیقات، حسن بن علی المراكشي (قرن ۷) ج ۲.
۲. مصالح الأبدان و الأنفس، أبو زید بلخی (متوفای ۳۲۲).
۳. الفلاحة النبطية: ابن وحشية (قرن ۳) ج ۷.
۴. منشور المنظوم للبهائی: ابوسعید نیرمانی (متوفای ۴۱۳).
۵. کتاب البیطرة: الصاحب تاج الدین (متوفای ۷۰۷) ج ۲.
۶. کتاب الادوار و الرسالة الشرفیة: صفی الدین ارموی (متوفای ۶۹۳).
۷. انس المهج وروض الفرج: ادريسی (متوفای ۵۶۰).
۸. تسهيل السبيل الى تعلم الترسييل: محمد بن فتوح حمیدی (متوفای ۴۸۸).
۹. کتاب الانواء و الازمنة و معرفة اعيان الكواكب: ابن عاصم ثقفي (متوفای ۴۰۳).
۱۰. کتاب الدلائل: حسن بن البهلول (قرن ۴).
۱۱. کتاب فی حل شکوک کتاب اقلیدس فی الاصول و شرح معانیه: ابن الهیثم (متوفای ۴۳۲).
۱۲. الناسخ و المنسوخ فی القرآن: ابو عبید قاسم بن سلام (متوفای ۲۲۴).
۱۳. تفسیر القوائد التسع المعلقة: ابوجعفر النحاس (متوفای ۳۳۸) ج ۲.
۱۴. جوامع العلوم: ابن فریعون (قرن ۴).
۱۵. کتاب الروحة فی حرفی الضاد و الطاء: جرباذقانی (قرن ۴) ج ۲.
۱۶. کامل الصناعة الطيبة: علی بن عباس مجوسی (قرن ۳) ج ۳.
۱۷. کناش فی الطب: یعقوب کشکری (قرن ۴).
۱۸. ادب الطیب: اسحاق بن علی رهاوی (قرن ۳).
۱۹. جمل الفلسفه: محمد بن علی هندی (قرن ۶).
۲۰. کتاب الاعتماد فی أدویة المفردة: ابن الجزار (متوفای ۳۶۹).
۲۱. المدخل الكبير الى علم احکام النجوم:
- ابومعشر بلخی (متوفای ۲۷۲).
۲۲. تصحيح التصحيف و تحرير التحريف: صلاح الدین صفدی (متوفای ۷۴۶).
۲۳. کتابان فی العمل بالاسطرلاب: عبدالرحمن الصوفی (متوفای ۲۹۱).
۲۴. کتاب الجبر و المقابلة: ابوکامل (قرن ۳).
۲۵. کتاب ضواری الطیر: غطريف بن قدامة (قرن ۲).
۲۶. مجلة فی الموسیقی: فتح الله شروانی (متوفای ۸۵۷).
۲۷. منتهی الطلب فی اشعار العرب: ابوغالب بن میمون (متوفای ۵۹۷).
۲۸. الزیج المأمونی الممتحن: یحیی بن ابی منصور (متوفای ۲۱۵).
۲۹. کتاب صور الكواكب: عبدالرحمن الصوفی (متوفای ۲۹۱).
۳۰. کتاب الأغذية، اسحاق بن سلیمان (متوفای ح ۳۲۵) ج ۴.
۳۱. التصريف لمن عجز عن التألیف، ابوالقاسم زهرأوی (قرن ۵) ج ۲.
۳۲. کتاب السبعین، جابر بن حیان (قرن ۲).
۳۳. بغیة الطلب فی تاریخ حلب، ابن العَدیم (متوفی ۶۶۰).
۳۴. ما اتفق لفظه و افترق مسماه، ابوبکر الحازمی (متوفی ۵۸۴).
۳۵. المعنی فی احکام النجوم، ابن هینتا (قرن ۴) ج ۲.
۳۶. کتاب المجالسة و جواهر العلم، ابوبکر دینوری (قرن ۴).

پی نوشت:

1. Geschichte des Arabischen Schrifttums.
  2. Joseph Hammer-Purgstall (1774-1856).
  3. Carl Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur.
  4. Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften.
- [مجله تحقیقات اسلامی - سال اول، شماره ۲ - سال دوم، شماره ۱ (۱۳۶۵-۱۳۶۶)]